

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СЛОВЕНІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.: КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ ТА СПОГАДІВ У ЗІБРАННІ ШКОЛИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ ПРИ УНІВЕРСИТЕТІ М. ЛОНДОНА

Розглянуто документи та спогади словенських діячів політики та культури, а також біженців, у зібранні бібліотеки Університету м. Лондон, що складають комплекс джерел з історії Словенії першої половини XX ст. Проведено аналіз за змістовно-хронологічним критерієм, джерела поділені на документальну та нарративну групи, виділено періоди історії Словенії, які висвітлюються в розглянутих джерелах.

Ключові слова: джерела, історія, Словенія, документи, мемуари, політика, культура, ліберали, домобранці, біженці.

Рассмотрено документы и воспоминания словенских деятелей политики и культуры, а также беженцев, в собрании библиотеки Университета г. Лондон, составляющие комплекс источников по истории Словении первой половины XX в. Проведен анализ за содержательно-хронологическим критерием, источники разделены на документальную и нарративную группы, выделены периоды истории Словении, которые освещаются в рассмотренных источниках.

Ключевые слова: источники, история, Словения, документы, мемуары, политика, культура, либералы, домобранцы, беженцы.

The article examines a collection of the documents and memoirs of the Slovenian figures of policy and culture, and also refugees, completing the complex of the sources on history of Slovenia of the I half of XX century, which is in the library of University College of London. The content-chronologic criterion is used to analysis the documents, sources divided on documentary and narrative groups, the periods of Slovenian history, lighted up by the considered sources, are selected.

Key words: sources, history, Slovenia, documents, memoirs, policy, culture, liberals, domobranes, refugees.

Школа слов'янських і східних європейських студій (SSEES) – одна з провідних світових фахових установ і найбільший національний центр у Великобританії з вивчення Центральної, Східної і Південно-Східної Європи і Росії. Школа є одним з інститутів Університету м. Лондон, вона має п'ять міждисциплінарних дослідницьких центрів, серед яких Центр європейської політики, безпеки і інтеграції, Центр російських досліджень, Центр досліджень Південно-Східної Європи, Центр дослідження Центральної Європи, Центр компаративної економіки. Крім того, в структуру Школи входять також Лінгвістичний семінар, Група Балтійських досліджень, Група румунських і молдавських студій, Група пострадянської преси та Група російського кіно.

Школа очолює міжуніверситетський Центр східно-європейських лінгвістичних досліджень (CEELBAS). Більше 500 британських та іноземних студентів

вчаться тут на ступінь бакалавра; а також проводять дослідження біля 200 магістрантів та аспірантів.

Шкільна бібліотека є одним з провідних навчальних та дослідницьких зібрань у Великобританії для вивчення Центральної і Східної Європи та Росії. Зібрання охоплюють майже 400 000 друкованих томів, дві третини яких є у відкритому доступі, обширний архів і аудіовізуальні документи та матеріали.

Як бачимо, Школа займається практично всім спектром економічних, соціально-політичних та культурних проблем на постсоціалістичному просторі, результати її досліджень апробуються на світових конференціях, тому являються впливовим фактором у формуванні поглядів не тільки британської, але й світової науки та громадської думки щодо цих питань. Тому актуально і важливо вивчити, які саме документи і матеріали вивчаються майбутніми та діючими британськими та іншими іноземними фахівцями-слов'янознавцями, які саме періоди та проблеми

історії того чи іншого регіону представлені у зібранні, яку картину вони можуть надати з того чи іншого питання.

Метою автора є вивчити саме колекцію документальних та мемуарних видань у зібранні бібліотеки з точки зору формування представлення історії Словенії ХХ століття на тлі існуючих уявлень про соціально-політичні процеси в словенській історичній науці. Мета роботи визначає низку завдань – класифікувати опубліковані матеріали, надати їм всебічну характеристику з точки зору інформативності щодо різних етапів розвитку Словенії в період від початку Першої світової війни до кінця Другої світової війни.

У зібранні шкільної бібліотеки багато колекцій, скомплектованих за регіонально-територіальним принципом. Одна з них – «Югославія та прилеглі країни», яка у своєму вмісті має матеріали щодо історії Словенії, серед яких досить суттєве місце займають джерела із словенської історії першої половини ХХ ст.

Їх можна класифікувати на 2 групи: публікації документів та мемуари.

Опубліковані документи в колекції являють собою декілька збірок. Усі ці збірки включають в себе державні документи (королівські укази та звернення до народу, державні укази, документи з роботи парламенту, документи та звернення партій та окремих партійних діячів) і здебільшого організовані за змістом та періодом, який вони висвітлюють.

По-перше, треба назвати документи щодо встановлення югославської державності, тобто щодо вирішення словенського національного питання у двох аспектах – так званого адриатичного та каринтійського питань. Сюди ми відносимо декілька видань, і серед них тематичну збірку документів «Югославія 1918-1984» [23] та її суттєво доповнене перевидання «Югославія 1918-1988» [24], у цілому біля 3 тисяч сторінок документів, які виходили від короля, національної скупщини, політичних партій та їх діячів, також віднесемо до них і російське видання «Словения: Путь к самостоятельности» [1] під редакцією відомого слов'янознавця О. Ю. Гуськової, хоча треба відмітити, що 2/3 документів висвітлюють період Другої світової війни та повоєнні часи.

Іншими тематичними збірками, які стосуються вузьких питань словенської історії, в колекції бібліотеки є дві. Одна з них – «Документи про становлення Королівства СХС 1914-1919» [34], видана провідним хорватським науковцем Ф. Шишичем відразу після прийняття Паризьких мирних угод, досить рідкісне видання, якого немає навіть у бібліотеках сучасної Словенії. Воно містить біля 200 сербських, чорногорських, хорватських, словенських та австро-угорських документів державно-політичного характеру. Таким чином обрані й зібрані в цій книзі папери можуть надати дійсно об'єктивну картину про боротьбу «найкращих синів нашого народу» [34, с. 7] за звільнення та з'єднання.

Друга – це «Документи з Каринтійського питання» [15] – видання міністерства зовнішніх справ ФНРЮ 1948 р., коли після війни знов були поставлені питання про приналежність словенської Каринтії

Австрії; видання містить документи різних міністерств та відомств Австрії та так званої першої Югославії (міжвоєнної), які доказують словенську правоту.

Окремо треба виділити видання документів та матеріалів британського походження. У 1940 р. була лімітовано видана «Югославія. 1944» – докладний довідник Британського Адміралтейства, який був переданий у публічний доступ біля 20 років тому. Другий том довідника містить багато історично корисної статистичної інформації та дуже докладні мапи регіону. Частково інформація другого тому увійшла у зміст роботи британських учених Г. Тейлора та Р. Кернера «Югославія» (1949) [40].

Також одним з найвидатніших документальних видань, потребувавших біля 15 років кропіткої роботи відомого сербського історика, фахівця з міжнародних відносин міжвоєнного періоду, Живко Аврамовського, є «Британці про Королівство Югославію» [8–10]. Цей трьохтомник уключає в себе щорічні секретні доповіді британського посольства у Белграді своєму Міністерству закордонних справ, з 1921 до 1941 р., кожна доповідь містить найдокладнішу інформацію згідно з планом: загальний стан речей, внутрішня соціально-політична ситуація, економічна статистика, в якій окремо виділені інтереси Великобританії у Югославії, стан військових сил, головні події в міжнародних відносинах у регіоні.

Не менш цікаві документи для прояснення положення церкви у Словенії складають 2 видання: «Духовники за решетками» [18], збірка листів до єпископа від священників, які були заарештовані у Штирії на початку бойових дій на Балканах, вони надають широку картину становища у словенському католицтві того часу та соціально-політичної ситуації в Словенії взагалі; та «Церква в поліцейських архівах» [13], що містить документи поліції та церкви за період існування першої Югославії.

По-друге, треба виділити групу видань щодо партійних документів та ідейно-політичних праць політичних та культурних діячів Словенії, які представлені в колекції бібліотеки всього чотирма позиціями. Одна з них – «Антологія югослав'янської думки і народного єдинства (1390-1930)» [5], видана сербськими фахівцями, яка містить праці видатних церковних, культурних, політичних національних мислителів, здебільшого сербських та хорватських, але у тому числі і словенських; друга – фундаментальне дослідження Ф. Шишича «Югослав'янська думка: історія ідеї югослав'янського єдинства і визволення 1790-1918» [35], яке в додатках також містить окремі витримки та факсимільні сторінки для більшої ілюстративності поданого тексту.

Сюди також віднесемо вибрані твори «Про слов'янство і югославізм» [38] Йосипа Відмара (1895-1992), видатного словенського політика, критика, перекладача і есеїста, в бібліотеці Школи мають видання хорватською; у збірку увійшли найбільш відомі його роботи, в тому числі впливова – «Культурна проблема словенства», видана у період диктатури короля Олександра в 1933 р., яка закликала до словенської національної ідентичності.

Цікавою є також публікація державного архіву Республіки Словенії – це каталог відкритої виставки архівних документів «Національні соціальні програми словенців» [27] на честь 30-річчя перемоги революції та визволення і 30-річчя своєї діяльності в умовах свободи. Тут ми можемо побачити факсиміле деяких партійних документів; не можна сказати, що видання дуже інформативне, але в умовах перебування досить далеко від можливості роботи в самому Архіві, дослідники можуть використати навіть таку мінімальну можливість для своєї подальшої роботи.

Другу велику групу джерел з історії Словенії першої половини ХХ ст. являють собою мемуари. Їх ми поділяємо за змістовно-хронологічним критерієм на такі комплекси: спогади політичних діячів щодо внутрішньої ситуації в Словенії та міжнародної обстановки навколо неї роки становлення Королівства СХС, мемуари політичних в'язнів 30-40-х років ХХ ст., спогади біженців початку ХХ ст. та років Другої світової війни.

Мемуари політиків та дипломатів у зібранні бібліотеки здебільшого стосуються періоду до Першої світової війни та становлення Королівства СХС. Видатним дипломатом того часу був граф Карло Сфорца (1872-1952), італійський політик-антифашист, один з авторів Рапальського договору, він був другом і великим прихильником найвидатнішого югослав'янського сербського політика Ніколи Пашича, це можна побачити його книгах, і дві з них присутні в колекції – «П'ятдесят років війни та дипломатії на Балканах» [31], в якій описані головні факти біографії та політичної кар'єри Пашича і загальна ситуація навколо створення Королівства СХС, та «Творці сучасної Європи» [32], де Пашичу він присвятив також цілий розділ.

Тому ж періоду історії Югославії та політичній біографії другого найвидатнішого політика-творця Корфської та Майської декларацій, хорвата Анте Трумбича, присвячені дві докладні книги його британських друзів Р. В. Сетона-Ватсона (1879-1951) та Г. В. Стіда (1871-1956), які симпатизували йому, але були налаштовані проти Пашича. Їх бачення ролі Трумбича та Пашича у створенні Королівства СХС детально описано в їх спогадах. Генрі Вікем Стід був британський журналіст-міжнародник, редактор журналу «Тайме», історик, який спостерігав за подіями на Балканах протягом 30-ти років, що він описав у своїх спогадах «Скрізь 30 років, 1892-1922: особиста розповідь» [33]. Роберт Вільям Сетон-Ватсон був відомий британський політик та історик, який сам безпосередньо брав активну участь у прискоренні розвалу Австро-Угорської імперії і появи Чехословаччини й Югославії після Першої світової війни. Його сини, обидва видатні історики, фахівці з історії Італії та Росії ХІХ ст. – Хью та Кристофер, того ж періоду, – на основі мемуарів свого батька видали книгу «Створення нової Європи» [30].

Колекція містить спогади словенських політиків ліберального табору. Серед них перше видання (1906) спогадів Йосипа Вошняка (1834-1911), младословенського депутата від Штирії, який грав провідну роль у новій словенській ліберальній політиці у австрійському рейхсраті протягом 12 років, відомого

лікаря та письменника, у «Спогадах» [39] якого описано словенське народництво та діяльність усього політичного табору Словенії.

Також важливе для розуміння словенської історії з кінця ХІХ ст. до 1911 р. видання «З моїх спогадів» [36] Франа Шукле (1849-1935), теж відомого словенського політика часів Австро-Угорщини, якого тоді іменували «політичним патріархом», викладача, історика та публіциста. Його активна політична діяльність проходила на посадах депутата Краньської Словенії, потім австрійського рейхсрату та голови районної Краньської державної адміністрації до 1911 р. Найважливіша частина його книги – «Сучасники, малі та великі», в якій подані «найнаочніші картини історії» словенців [36, с. 7].

Серед них також перше видання мемуарів «Мої спогади» 1928 р. [25] Івана Хрїбара (1851-1941), видатного словенського політика, дипломата, банкіра, публіциста, пристрасного патріота, мера міста Любляни протягом 14 років. Мемуари організовані у 2 зошита та описують період 1853-1921 рр., на який приходиться його дитинство та найактивніші часи його праці заради батьківщини, коли перед Першою світовою війною він був одним з провідних представників неославізма, керівним діячем словенської Національної прогресивної партії, мером Любляни, який революційно реконструював місто після землетрусу, перетворивши його в «Балканську Венецію». Його папери дають широку та інформативну картину словенського життя тих часів.

Спогади Генрика Туми (1858-1935), відомого словенського політика, адвоката, публіциста, мовознавця та першого альпініста, під назвою «З мого життя» [37], теж у першому виданні 1937 р., охоплюють короткий період – 1876-1924 рр. Його громадсько-політична кар'єра була досить цікавою – від створення Горенської організації ліберальної партії до переходу на соціал-демократичні позиції, від відкриття для словенців нового виду спорту – альпінізму – до обґрунтування теорії автохтонного походження словенців від венетів – так званої «Венетської теорії» на основі вивчення багатьох слов'янських мов. Перша світова війна та окупація Горенської Словенії Італією примусила його до італійського громадянства, у Словенію він повернувся у 1924 р., і тому спогади обмежуються цією датою.

«Спогади» [29] Івана Регента (1884-1967) – словенського політика протилежного табору, революціонера-марксиста, активного діяча соціал-демократичної партії, публіциста, який у зв'язку із своєю політичною діяльністю емігрував із Приморської Словенії, окупованої Італією у роки Першої світової війни, спершу в Люблян, потім у Австрію, Францію, Бельгію, Радянську Росію, де викладав у Комуністичному університеті для національних меншин Заходу, а з початком Великої Вітчизняної війни очолював словенський відділ на Радіо Москва. Всі ці події та думки відображені у його книзі.

Особливу полицю в бібліотеці займають матеріали щодо організації ТІПР – «Трієст, Істра, Горіца і Рієка» – підпільної організації хорватських та словенських націоналістів, яка діяла у 1927-1941 рр. на словенсько-хорватських етнічних землях, окупованих Італією за

Рапалльським договором. Багато членів цієї організації були пов'язані з югославською і британською розвідками та добре військово підготовлені. ТІГР проводив диверсії та організовував саботаж. Італійська влада викрила організацію після бомбування редакції газети *Il Popolo di Trieste*, де загинуло 2 людини. Звинувачених судив спеціальний трибунал, четверо з них були засуджені до смертної кари, 12 інших були позбавлені волі.

З поразкою Югославії та окупацією Словенії німецькими фашистами багато тігровців вступили в партизани, інші, включаючи Альберта Рейця, неофіційного голову організації, відмовилися співпрацювати з Рухом Опору на чолі з комуністами. Тігровці передали партизанам свої схованки зброї та вибухових речовин по таємних місцях, саме ці запаси зброї стали першою зброєю партизанів, проте, Визвольний Фронт ніколи не визнавав ТІГР як антифашистську групу. Навпаки, КПЮ ліквідувала деяких відомих діячів ТІГРу – серед них Макса Рейця (брата Альберта). Одним з приводів до цього було довоєнне співробітництво ТІГРа з Орюною, воєнізованою організацією хорватських усташів, хоча цей зв'язок був зламаний, коли антифашистський рух змістився до більш широкої соціальної бази пригнобленого народу Примор'я. Після війни тігровці були витіснені з політичного і громадського життя, довгий час були під постійним наглядом спецслужб. Ці події висвітлені у листах з тюрми одного з керівників ТІГРу Зорко Єлінчича (1900-1965), які пережили три різні видання, починаючи з «Під замальованим небом» [20–22] 1994 р., і всі вони представлені в колекції бібліотеки; а також у збірці «Батьківщина, де ти?» [17], присвяченій 100-річчю народження Альберта Рейця (1899-1976), цікаво, що всі ці видання були видані не в Любляні, а в Гориці, у землі, на якій діяв ТІГР.

Велику групу мемуарів словенських емігрантів можна поділити за хронологічним принципом на дві нерівномірні частини.

З документів щодо міжвоєнного періоду колекція містить книги видатного словенця, американського політика-християнського демократа Луїса Адаміча. Адаміч емігрував до США у 1913 р., воював на Західному фронті та після Першої світової війни, у якості письменника та журналіста, повертався до батьківщини у 1932 р., де зустрічався з видатними освітянами та політиками, після повернення до США він продовжував підтримувати зв'язки з батьківщиною, підтримував АВНВЮ в роки партизанської боротьби, був на боці Тіто у його протистоянні зі Сталіним. Також Л. Адаміч плідно співпрацював з Словенською Академією науки і мистецтва, написав 5 книг, 3 із яких – «Возвращення тубільця» [4], «Моя рідня земля» [2], «Орел і коріння» [3] є у зібранні бібліотеки.

І найбагатша частина емігрантських спогадів присвячена частково міжвоєнному періоду, але здебільшого періоду Другої світової війни на словенській території, вигнанню та життю в еміграції у різних країнах світу.

У бібліотеці міститься останнє з трьох видань однієї з найтрагічніших повістей словенської діаспори

Другої світової війни, «Словенія 1945» [14], яка слідує за долею ліберальної громади в Словенії, у тому числі членів внутрішньої поліції – так званих «домобранців», схоплених у вирі війни і проблемах повоєнного поселення. Не всі вони були військовими; один з авторів, Янез Корнелліс, наприклад, був простим фельдшером. Тисячі були повернені на батьківщину зустріти смерть та тюрму в руках своїх військових ворогів, прибічників Тіто. Автори присвятили більше половини століття дослідженню словенських емігрантських громад у всьому світі, щоб висвітлити історію восьми головних характерів. Щоденник одного з них, Франца Пернішека, «Мій біженський щоденник: 1945-1949» [28] пізніше був виданий і теж є в колекції бібліотеки. Пернішек служив у секретаріаті Союзу «Орла» (просвітно-спортивної організації) в Любляні, був членом Національного комітету Католицької Акції, у часи війни – викладачем та публіцистом; був примушений бігти у австрійську Каринтію і потім в Аргентину. Ще один цивільний біженець, викладач класичної філології та стенографії, Іван Доленець (1884-1971), змушений бігти за кордон тільки з-за своїх християнсько-демократичних поглядів, теж залишив спогади, «Моє зростання» [16], видані в Аргентині, вони серед іншого містять історію словенського молодіжного руху.

Також у колекції є спогади «Моє домобранство та вигнання» [19] 2000 р. інших домобранців – Мар'яна Айлеця (1926-), чий повоєнний шлях пролягав теж через Каринтію у Аргентину, та мемуари Антона Жакеля (1907-2006) «Біг у невідоме» [41], які автор писав на есперанто заради збереження інформації. До них примикає книга 2003 р. «Між свободою та червоною зіркою» [26] Душана Лайовця (1925-), біженця в Австралію. Його мемуари відрізняються тим, що мають за додаток список членів Удби – югославської тайної поліції, подібної радянському НКВД.

Колекцію замикають спогади двох біженців, які стали відомими фахівцями за кордоном та шанованими словенцями у себе на батьківщині. По-перше, це 2 книги професора економіки Янеза (Джона) Арнежа (1923-) «Словенія у європейських ділах» [6], результат півстолітнього збору матеріалу щодо словенських емігрантів, та «Словенська печать у біженських таборах в Австрії 1945-1949» [7]. По-друге, це «Мемуари югославського ліберала» [12], або «Ліберальні сили в Югославії ХХ ст.» [11] – обидва видання, словенське та американське, спогадів Ладіслава Бевця, цивільного інженера та активного діяча руху «Сокіл» (воєнізованої організації) та Югославської націоналістичної партії, описують його життя від раннього дитинства, залучення в «Сокіл», опір нацистам під керівництвом генерала Д. Михайловича, еміграцію до Каліфорнії та роботу в словенських ліберальних емігрантських кругах, що оточують Словенську демократичну партію.

На основі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки. Університетська колекція джерел з історії Словенії першої половини ХХ ст. поділяється на документальну та наративну групи та за хронологічно-змістовним критерієм на спогади

періодів довкола Першої світової війни, міжвоєнних часів, періоду Другої світової війни. З однієї сторони, зміст матеріалів має високу інформативність, але, з

другої, має здебільшого антикомуністичну направленість та дозволяє поглянути на словенську історію досліджуваного періоду досить однобічно.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Словения: Путь к самостоятельности. Документы / [под ред. Е. Ю. Гуськовой]. – М. : Индрик, 2001. – 548 с.
2. Adamič L. My native land. – N.Y. ; London : Harper&Brothers, 1943. – 507 p.
3. Adamič L. The eagle and the roots / by Louis Adamic. – Garden City (N.Y.): Doubleday & Co., 1952. – 531 str.
4. Adamič L. The native's return : an American immigrant visits Yugoslavia and discovers his old country. – New York ; London : Harper&Brothers, 1934. – 357 p.
5. Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva : (1390-1930) / Viktor Novak. – Beograd : Državna štamparija, 1930. – 931 str.
6. Arnez J. A. Slovenia in european affairs. Reflections on Slovenian political history. – N.Y. : League of CSA ; Celovec-Klafenfurt printed, 1958. – 204 p.
7. Arnez J. A. Slovenski tisk v begunskih taboriščih v Avstriji 1945-1949. – Ljubljana ; Washington : Studia Slovenica, 1999. – 350 p.
8. Avramovski Ž. Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: 1921-1938. – Knjiga I (1921-1930). – Beograd : Arhiv Jugoslavije ; Zagreb : Globus, 1986. – 709 s.
9. Avramovski Ž. Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: 1921-1938. – Knjiga II (1931-1938). – Beograd : Arhiv Jugoslavije ; Zagreb : Globus, 1986. – 716 s.
10. Avramovski Ž. Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. – Knjiga III (1939-1941). – Beograd : Arhiv Jugoslavije, Jugoslovenska knjiga, 1996. – 840 s.
11. Bevc L. Liberal forces in 20-th century Yugoslavia: memoirs of Ladislav Bevc. – N.Y. ; Oxford : Peter Lang, 2007. – 374 p.
12. Bevc L. Memoirs of a Yugoslav liberal. – Lj : Založništvo Jutro, 2006. – 369 p.
13. Bizilj L. Cerkev v policijskih arhivih. – Ljubljana : Samozaložba, 1991. – 165 p.
14. Corsellis J., Ferrar M. Slovenia 1945: Memories of Death and Survival after World War II. – London-N.Y. : I.B.Tauris, 2005. – 276 p.
15. Documents on the Carinthian question. – Beograd : Ministry for foreign affairs of the FPRY, 1948. – 215 str.
16. Dolenec I. Moja rast. – Buenos Aires : Slovenska kulturna akcija, 1973. – 244 str.
17. Domovina, kje si?: Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca (1899-1976). – Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1998. – 284 str.
18. Duhovniki za rešetkami : poročila škofu o poletih 1914 na Spodnjem Štajerskem aretiranih duhovnikih. – Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 2006. – 142 str.
19. Eiletz M. Moje domobranstvo in pregnanstvo / Marijan Eiletz. – Celje : Mohorjeva družba, 2000. – 254 str.
20. Jelinčič Z. Pod rdečim svinčnikom: pisma Zorka Jelinčiča iz ječe / Ed. Rovšček Yarko. – Gorica : Sklad Dorče Sardoč, 2005. – 309 p.
21. Jelinčič Z. Pod svinčenim nebom: spomini tigrovskega voditelja. – Gorica : Goriška mohorjeva družba, 1994. – 248 p.
22. Jelinčič Zorko – nad prezrtjem in mitom. – Gorica : Dorče Sardoč, 2000. – 309 p.
23. Jugoslavija 1918-1984. Tematska zbirka dokumenata / Ed. Zečevič Momčilo, Petranovič Branko. – 2. izd. – Beograd : Rad, 1985. – 1144 s.
24. Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata / Ed. Zečevič Momčilo, Petranovič Branko. – 2. izd. – Beograd : Rad, 1988. – 1445 s.
25. Hribar I. Moji spomini / Ivan Hribar. – 4 zv. – Ljubljana : [s. n.], 1929-1933.
26. Lajovic D. S. Med svobodo in rdečo zvezdo. – Ljubljana : Obzorja, 2003. – 347 p.
27. Nacionalni socialni programi pri Slovencih: razstava Arhiva SR Slovenije / Ed. Kos J., Umek E. – Lj. : Arhiv SR Slovenije, 1975. – 91 p.
28. Pemišek F. Moj begunski dnevnik: 1945-1949. – Ljubljana : Studia Slovenica, 2007. – 245 p.
29. Regent I. Spomini. – Ljubljana : Cankarjeva založba, 1967. – 343 s.
30. Seton-Watson H., Seton-Watson C. The making of a new Europe: R.W.Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary. – Seattle : Unty of Washington Press, 1981. – 458 p.
31. Sforza C. Fifty years of war and diplomacy in the Balkans: Pashich and the Union of the Yugoslavs. – N.Y. : Columbia University Press, 1940.
32. Sforza C. Makers of Modern Europe. Portraits and personal impressions and recollections, etc. – Indianapolis : Bobbs-Merrill Co., 1930. – 420 p.
33. Steed H. W. Through thirty years, 1892-1922: A personal Narrative. – 2 vols. – London : William Heinemann, 1924.
34. Šišić F. Documenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919. – Zagreb: Matice Hrvatske, 1920. – 329 s.
35. Šišić F. Jugoslovenska misao: istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja od 1790-1918. – Beograd : Balkanski institut, 1937. – 279 str.
36. Šuklje F. Iz mojih spominov. – Ljubljani : Jugoslovenska knjigarna, 1929.
37. Tuma H. Iz mojega življenja : spomini, misli in izpovedi / Henrik Tuma ; [izdajo uredil in dopolnil Branko Marušič]. – Ljubljana : Tuma, 1997. – 508 str.
38. Vidmar J. O slovenstvu i jugoslavenstvu. – Zagreb : Globus, 1986. – 493 p.
39. Vošnjak, Josip. Spomini. – 2 zv. – Ljubljana : Slovenska Matica, 1905-1906.
40. Yugoslavia / chapters by Griffith Taylor ; edited by Robert J. Kemer. – Berkeley ; Los Angeles : University of California press, 1949. – 558 p.
41. Žakelj A. Beg v neznanu : zapiski 1945-1949 / Anton Žakelj. – Ljubljana : Studia slovenica, 2008. – 246 str.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
 Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.